

УДК 316.74:2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ РЕМАРКИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Яцишин У. В.

кандидат політичних наук, асистент

Національний університет "Львівська політехніка"

У статті викладено теоретико-методологічні основи до дослідження процесу секуляризації. Визначено рівні аналізу процесу секуляризації, його сутнісні характеристики. Узагальнено та виокремлено три рівні дослідження для аналізу процесу секуляризації в українському контексті.

В статье изложены теоретико-методологические основы к исследованию процесса секуляризации. Определены уровни анализа процесса секуляризации, его существенные характеристики. Обобщены и выделены три уровня исследования для анализа процесса секуляризации в украинском контексте.

In the article the theoretical and methodological foundations for the study of the process of secularization were presented. The levels of analysis of the process of secularization, its essential characteristics were defined. Three levels of research to analyze the process of secularization in the Ukrainian context were overviewed and singled out.

Ключові слова: секуляризація, суспільство, релігія.

Релігія є складовою частиною життя будь якого суспільства. Саме тому вивчення суспільства неможливе без уваги до взаємодії між релігійними і суспільними явищами. Така взаємодія формує ідентичності, мотиви, культурно-релігійні зв'язки, які своєю чергою детермінують людську поведінку в соціальній, економічній і політичній сферах. Модернізація європейського суспільного простору, частиною якого є Україна, призвела до трансформації ролі релігії у житті суспільства, активізувавши процеси, які отримали назву секуляризація.

Поняття "секуляризація" часто зустрічається в наукових на інших публікаціях, присвячених аналізу статусу релігії, віри та церкви в контексті модернізаційних процесів в суспільному просторі. Проте немає єдиного визначення даного поняття. Проблему секуляризації тою чи іншою мірою досліджували класики соціології, такі як Е. Дюркгайм та М. Вебер. Продовжили осмислювати становище релігії в сучасних суспільно-політичних обставинах світу, що глобалізується, Р. Белла, Б. Вілсон, Т. Лукман, Т. Парсонс. П. Бергер, переживши трансформацію власного погляду на секуляризацію, разом із Г. Дейві, а також К. Доббеляр, Ч. Тейлор, Х. Казанова та інші розпочали нову віху в дослідженні становища релігії в добу постмодернізму. Свою увагу вони зосереджують на поясненні процесу секуляризації в Західному суспільстві. Сучасні дослідження свідчать про те, що в кожній країні секуляризація проходить своїм унікальним чином, який детермінується чинниками історичного, політичного, економічного, культурного та конфесійного характеру. В Україні спроби аналізу секуляризаційних процесів роблять Н. Варшова, Л. Виговський, А. Панков, І. Петрова, Ф. Шандор. Проте у постсоціалістичному науковому просторі відчувається брак теоретичних розробок та фундаментальних досліджень секуляризації.

Метою даної статті є на основі теоретико-методологічних джерел здійснити аналіз сутності процесу секуляризації, з'ясувати його сутнісні характеристики для подальшого дослідження даного явища в Україні. Ми свідомі того, що окреслена нами проблема є надзвичайно складною та багатоаспектною, але усвідомлюємо потребу в такого роду дослідженнях. Методологічну основу аналізу сутності секуляризації в межах традиційної соціології релігії вважаємо адекватною для дослідження секуляризації в українському контексті.

Термін "секуляризація" походить від латинського *saeculum*, яке характеризує щось як поцейбічне, світське. Ми не хочемо заглиблюватися в історію трансформації трактування даного терміну, лише зазначимо, що поняття секуляризація пов'язують із зменшенням впливу релігії на особисте та суспільне життя. Особливо це стосується модерного періоду, оскільки сучасній людині притаманний світський дух. Взаємодія між людьми перестала бути релігійно зумовленою. Традиційний спосіб світосприйняття через призму релігійного вчення втратив сакральний сенс для більшості сучасних людей. Тож, багато дослідників задали собі запитання: Чи є модернізація кінцем релігії? Яким є місце релігії в суспільстві, яке стрімко змінюється (організаційно, структурно, психологічно)? Ранні дослідження секуляризації справді прогнозували витіснення релігії з суспільного простору. Пізніші дослідження особливостей становища релігії в різних європейських країнах та США показали, що

секуляризація стимулює еволюцію релігії, яка пристосовується вченням та способами служіння до нових умов життя (глобалізації, урбанізації, науково-технічного прогресу, мультикультуралізму та перенасиченості інформаційного простору).

Великий вклад у соціологічне дослідження релігії, а, відтак, і змін її позиції у світі, який піддався впливу стрімкої модернізації, зробив Е. Дюркгайм. Його праця цінна тим, що він проаналізував функціональну значущість релігії для суспільства. Він зробив особливий наголос на інтеграційних можливостях релігії. Всі найважливіші суспільні інститути (окрім, можливо, економічної діяльності) породжені релігією. У невеликих традиційних суспільствах майже усі аспекти життя пройняті релігією. У світі немає нічого священного само по собі, сакрального смислу йому надають спільноти. Церемонії і ритуали відіграють важливу роль у згуртуванні громади, що зміцнює групову солідарність [5, с. 390]. Перетягування базових функцій релігії іншими соціальними інститутами призводить до зниження її визначальної ролі в суспільстві.

Увагу на значенні релігії для суспільних перетворень, зокрема у сфері господарської діяльності, зосереджував М. Вебер. Він обстоював позицію про те, що раціоналізація та науковий погляд унеможливили віру у надприродні сили, відтак релігія виступає жертвою могутності науки. М. Вебер означив цей процес як "розчаклування світу", яким користуються і сучасні дослідники секуляризації [2, с. 131]. Певною мірою мислитель був правий. У своїх поглядах сучасні люди не залежні від релігійних символів і систем, а тяжіють до наукових обґрунтувань. Релігія вже перестала виконувати інтегративну роль, як це було раніше. Б. Вілсон пов'язує це з індустріалізацією та урбанізацією: люди перестали гуртуватися в невеликих громадах, об'єднаних спільними віруваннями, традицією, способом життя тощо; у великих містах на перший план виходять не особистісні характеристики членів суспільства, а їхні функціональні обов'язки та раціональна визначеність ролей [3, с. 281-282]. Дану думку підтвердив Х. Казанова, заявивши, що у модерному світі знизилось значення *Gemeinschaft* і збільшилось - *Gesellschaft* [11]. Відбулося те, що Б. Вілсон називає осуспільненням, супровідним до якого є секуляризація. Розвиток науки та розвиток держави є тими ключовими обставинами, які, на думку Б. Вілсона, стали імпульсами до активізації процесу секуляризації [3, с. 111-115]. З часів Реформації, церква втратила визначальну роль у здійсненні соціального контролю, відбувалась поступова інтеріоризація совісті. "Дозвольте мені сказати, що під терміном секуляризація я маю на увазі процес, коли релігійні інститути, дії та свідомість утрачають свою соціальну вагу. Дещо це визначення не охоплює, а саме те, що всі люди набувають секуляризованої свідомості", - зазначив Б. Вілсон [3, с. 274]. Релігійний занепад у сучасному суспільстві детермінований надзвичайним поширенням освіти (яка стає все більш абстрактною, технічною й науковою), інтернаціоналізованою світу (перетіканням культур, релятивізмом людського мислення) та розвитком засобів масової інформації (переважно, світських) [3, с. 238-240]. Соціолог критично оцінює процес секуляризації, вбачаючи в ньому низку негативних наслідків для суспільства. Він не єдиний соціолог, який вказує на виклики, які ставить перед релігією секуляризація. Р. Белла запропонував класифікацію релігійних систем: примітивна, архаїчна, історична, ранньосучасна і сучасна. У зв'язку з цим, зазначив, що з плином розвитку суспільства, перед релігією поставали нові виклики, які надходили ззовні. Релігії позбувалися традиційно притаманних їм функцій, переглядали і переосмислювали їх (наприклад, у сфері боротьби з бідністю) [1, с. 269]. З переходом релігії з соціального простору в простір персональний відбувається не лише зміна функцій релігії, а й зміна функцій держави та церкви, виникає такий інститут, як громадянське суспільство. До цього варто додати, що державна влада сьогодні не потребує легітимації релігією.

Критичним до ранніх соціологічних досліджень секуляризації є П. Бергер. У спільній праці з Г. Дейві та Е. Фокас "Релігійна Америка, секулярна Європа?" критикує позицію про те, що модернізація спричинює зниження ролі релігії в суспільстві, ідею, яка носить назву "теорія секуляризації". Починаючи з 1970-х рр. дані ідеї були, на переконання П. Бергера, спростовані емпірично. Слабкість цієї теорії продемонстрована на прикладі порівняння США та Європи. Аналізуючи їх за показниками інституційної поведінки та вираженої думки, дослідник доходить висновку: американці схильні перебільшувати свою релігійність, а європейці - секулярність. Отже, модернізація не обов'язково породжує секуляризацію. Натомість вона приносить плюралізм [10, с. 10-12]. Абсолютно невірним вважає припущення про те, що модернізація обов'язково шкодить релігії, вже згадувана вище британська соціолог Г. Дейві. Вона підкреслює, що традиційна структура релігійного життя, глибоко вкорінена в економічний і політичний порядок модерної Європи, рухнула під взаємним тиском індустріалізації та модернізації. Сучасні соціологи (дослідники соціалізації) стикаються з проблемами, оскільки бачать, що релігія займає належне місце в житті величезної кількості

людей пізньомодерного світу [12, с. 2]. Натомість модернізація спричиняє диференціацію і спеціалізацію соціальних інституцій.

Веберівське поняття “розчаклування” стає чи не центральним у наукових поясненнях секуляризації Ч. Тейлора. Мислитель виділяє три ключові аспекти аналізу явища секуляризації. По-перше, це розуміння секулярності в термінах громадського простору. Він передбачає, що наше соціальне, економічне, політичне тощо життя не керується релігійними переконаннями. В даному випадку можна спостерігати законодавчо закріплене відокремлення церкви від держави. По-друге, на секуляризацію вказує занепад релігійних переконань і практик (зменшення кількості практикуючих віруючих в суспільстві). У своїй книзі “Секулярна доба” Ч. Тейлор зосередив увагу на третьому аспекті розуміння секуляризації, який певним чином дотичний до двох згаданих: становище віри в суспільстві. Мова іде про умови духовного пошуку, про вибір (віра в Бога чи невіра) у суспільстві, де допустимим є плюралізм думок і переконань [9, с. 15-17].

Ч. Тейлор зосереджує увагу на трансформаціях світогляду європейців за останні півтисячоліття. Показує, як зміни в філософському вченні, мистецтві, побуті вплинули на зміну в становищі релігії і церкви в системі координат суспільства. Він протиставляє два світи: “зачаклований” пористий та модерний. В зачаклованому світі людина була відкрита для зовнішніх духовних (магічних) сил. Людина минулого яскраво переживала дію проклять і наговорів, або ж щиро покладалася на захисну дію освячених у церкві предметів, мощей, ікон тощо. У той же час життя людей було виключно громадським, навіть у сенсі ведення релігійних практик. Люди не мислили себе поза громадою, як і поза вірою. Громади формувалися навколо церков, спільно проводилися ритуали. Тому невіра була недопустимою, вона каралася. Люди були переконані у тому, що девіація одного несла загрозу покарання для усіх. Таких членів громади намагалися виправити або вигнати [9, с. 74-74]. Натомість модерна особа має “я”, яке Ч. Тейлор позначає як “ізолюване”. Воно індивідуалізоване, атомічне, усвідомлює можливість розчаклування, суб’єктне, яке не боїться демонів, духів і магічних сил (піддає сумніву сам факт їхнього існування). Проте секуляризація є не обов’язковим наслідком модернізації.

Найбільш всебічну систематизацію різних аспектів секуляризації здійснив бельгійський соціолог К. Доббеляр. Він виділив три окремі категорії відповідно до трьох рівнів аналізу. Першим є макро- або соціетальний процес секуляризації. Для нього характерною є інституційна диференціація, раціоналізація, розчаклування, суб’єктивізація тощо. Другим мислитель виділив мезо- або організаційний процес секуляризації, який характеризується релятивізацією, приватизацією, поцейбіччям тощо. Мікро- або індивідуальний процес секуляризації визначається індивідуалізацією, відлученням від церкви, невір’ям тощо [13, с. 166].

Існує значна кількість теоретичних підходів до розуміння явища секуляризації. Обсягу статті не вистачить для огляду їх усіх. Для емпіричного виміру секуляризації в сучасному українському суспільстві необхідно виокремити індикатори вияву даного процесу. Н. Смелзер спробував узагальнити фактори, які сприяють секуляризації: розвиток науки; розвиток держави; розвиток капіталізму; компроміси стосовно спірних питань релігії; втрата згуртованості навколо релігійної організації; інші інститути, які переймають на себе деякі функції церкви [8, с. 483-484]. Дані фактори перш за все сформульовані стосовно американського суспільства, проте можуть бути застосовані і в українському контексті.

Е. Гіденс виокремив наступні виміри секуляризації: рівень членства в релігійних організаціях і участі в релігійних ритуалах; рівень соціального впливу, престижу і багатства релігійних організацій у суспільстві; рівень релігійності членів суспільства, їхні вірування і цінності [4, с. 538]. Останній аспект секуляризації стосується внутрішнього (інтимного) світу особистості.

Опираючись на підхід К. Доббеляра до аналізу секуляризації та згаданих вище критеріїв виділяємо три основні рівні секуляризації, які можна пристосувати для дослідження процесу секуляризації в Україні:

І. Макро-рівень. Рівень усього суспільства, на якому увагу дослідника привертає взаємодія між релігійними організаціями і соціальними інститутами. Ключовими елементами даного рівня є освіта, державно-церковні відносини та вплив релігії на соціальні інститути.

Освіта. Попри законодавчо закріплене відокремлення освіти від церкви в Україні, втрату нею монополії на формування погляду людей на природу та суспільство, церква все ж не втратила можливості впливу на формування світогляду людей. В даному контексті ми погоджуємося з думкою Т. Парсонса про те, що релігійні інституції більше не впливають на освіту директивно, проте залишають надзвичайно сильний непрямий вплив на виховання певного типу особистості. Для цього церква використовує поняття норм, цінностей, моралі [7, с. 287-288]. Церкви регулярно виголошують послання з приводу різних подій суспільно-

політичного і культурного життя, періодично на державному та регіональному рівнях піднімають питання про впровадження в школах дисципліни “Основи християнського виховання”.

Державно-церковні відносини. Зв’язок держави з церквою, а світської влади із церковною ієрархією втратив колишню міць. В Україні законодавчо закріплене відокремлення церкви від держави. На індивідуальному рівні політики різного рівня прагнуть налагодити позитивні взаємини з церковними служителями, в основному, для покращення іміджу в очах виборців. Складно сформувати єдину схему державно-церковної взаємодії, зокрема, на рівні окремих політичних та церковних персоналій, але саме це є підґрунтям для глибокого наукового інтересу.

Вплив на соціальні інститути. В сучасній Україні політична, економічна, культурна та інші сфери є автономними від впливу церкви. Мотивація діяльності індивідів у позацерковному житті є прагматичною і раціональною.

II. Мезо-рівень. Рівень дослідження релігійних практик (кількість практикуючих віруючих, рівень участі віруючих у релігійних організаціях та користування послугами, які пропонують релігійні відділи, служби та групи, а також кількість церковних шлюбів та хрещень), стан самого релігійного інституту поза його взаємозв’язком з іншими соціальними інститутами.

III. Мікро-рівень. Рівень релігійних практик на особистісному рівні, релігійні вірування і переконання членів суспільства, незалежно від залученості до життя релігійної громади.

Для того, щоб дослідити секуляризацію на рівні індивідуальних вірувань, необхідно зосередити увагу на поширенні віри в Бога (духовний світ, трансцендентне) в суспільстві, сприйнятті релігійних текстів, впливові релігії на прийняття буденних рішень людьми. Таку інформацію важко отримати, оскільки вона торкається глибинних пластів людської свідомості. Українці перебувають в становищі невизначеності стосовно рівня власної релігійності. Для багатьох відвідування церкви є результатом виховання або спосіб долучитися до традицій свого народу (більшість українців відвідують традиційні для України християнські церкви, такі як УПЦ (Київського та Московського патріархатів) та УГКЦ). У той же час, в складні суспільно-економічні часи, українці схильні звертатись по покровительству церковних служителів. У світських та політичних колах періодично піднімається питання про автокефалію Української Церкви як чинника національної консолідації. Як зазначав Х. Казанова: “Україна - чи не єдине українське суспільство, яке наслідує північноамериканську модель...” [6]. До цього спричинило, зокрема, те, що в Україні через багаторічне розділення між різними країнами (наприклад, католицькою Польщею та православною Росією) та проблемами з утвердженням автокефалії української православної церкви, не відбулось передумов для гомогенної конфесіоналізації.

Проведений аналіз теоретичних основ пояснення секуляризації показує їхню цінність для дослідження унікальної ситуації, в якій опинилася Україна після розпаду атеїстичної тоталітарної системи. Традиційно глибоко релігійні українці більш, ніж півстоліття перебували в ситуації тотальної секуляризації усіх сфер життя. Це мало далекосяжні наслідки для українського суспільства, аналізу яких варто присвятити окремі публікації. Виділені нами ознаки секуляризації можуть бути використаними для майбутніх досліджень даного явища.

Література

1. Белла Р.Н. Социология религии / Роберт Белла // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы / Сокр. пер. с англ. В.В. Воронина, Е.В. Зиньковского. - М. : Издательство “Прогресс”, 1972. - С. 265-281.
2. Вебер М. Протестантська етика та дух капіталізму / Макс Вебер / Пер. з нім. О. Погорілого. - К. : Основи, 1994. - 261 с.
3. Вілсон Б. Соціологія релігії / Браян Вілсон / Пер. з англ. М. Хорольської. - Х. : Акта, 2002. - 344 с.
4. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. - К. : Основи, 1999. - 726 с.
5. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Еміль Дюркгайм / Пер. з фр. Г. Філіпчука та З. Борисюк. - К. : Юніверс, 2002. - 424 с.
6. Епоха секуляризму. Соціолог релігії Хосе Казанова про сучасні трансформації секуляризму в світі та унікальне місце України на релігійній мапі Європи [Електронний ресурс] // Український тиждень. - № 33 (301). - 15.07.2013. - Режим доступу : <http://tyzhden.ua/World/87084>
7. Парсонс Т. Соціальна структура і особистість / Толкот Парсонс / Пер. з англ. В. Верлоки і В. Кебуладзе. - К. : Дух і літера, 2011. - 338 с.

8. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер / Пер. с англ. - М. : Феникс, 1998. - 688 с.
9. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша / Чарльз Тейлор / Пер. з англ. - К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. - 664 с.
10. Berger P. Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations / Peter Berger, Grace Davie, Effie Fokas. - Ashgate Publitiong Ltd., 2008.
11. Casanova J. Rethinking Secularisation: A Global Comparatie Perspective [Електронний ресурс] / Jose Casanova. - Режим доступу : www.iasc-culture.org/THR/archives/AfterSecularisation/8.12Casanova.pdf
12. Davie G. The Sociology of Religion. A Critical Agenda / Grace Davie / Second Eddition. - SAGE Publications Ltd., 2013.
13. Dobbelaere K. Secularisation: An Analysis at Three Levels / Karel Dobbelaere. - Oxford : Peter Leng, 2002.